

№ 3 дәріс

Тақырыбы: Жыраулар мұрасы және қазақ халқының елдік тарихы

Негізгі сұрақтар:

1. Жыраулар мұрасы және халық тарихы
2. Жыраулар поэзиясындағы батырлар мен хандар бейнесі

1. Жыраулар мұрасы және халық тарихы

Халықтың ғасырларды көктей жүріп өткен жолы, сөз жоқ, оның тек қай атырапты мекендеп, қандай елдермен айқасып, кімді қол астында ұстағандығынан, болмаса кімге бодан болғандығынан мәлімет беретін жылнамашы мен тарихшының жазбаларымен шектелмейді. Сәулет өнері, ауыз әдебиеті, саз өнері секілді, негізінен, елдің естиярлығын, халықтың жады мен зердесін таразылайтын рухани қазыналарында да ел тарихының ізі сайрап жататыны хақ. Және бұлардың берер мағлұматтары, шынына келгенде, сырттан келген жиһанкез тарихшының сөзінен гөрі шынайы болуы әбден мүмкін.

Ал, бұл тұрғыдан келгенде осы ортада өмір сүрген, оның қуанышы мен күйінішіне ең алдымен өкінетін де, күйінетін де, жыраулар мен ақындар шығармасында сөз болар оқиғалар мен тарихи мағлұматтардың қадір-қасиеті тіптен ерекше. Бәлкім, халқының мерейі үстем тұсын бұл адамдар көтеріп айтатын шығар, бақыты қайтқан кезеңін еңсесі түсе отырып баяндайтын болар, бірақ соған қарамастан осы мұралар өзіне айрықша назар аударуды керек етеді. Өйткені, әр дәуір жыршысының өз заманының тарихи кескінін бейнелеуге әрекет еткен шығармасы әрі белгілі бір ұлт әдебиетінің жасын межелеуге, әрі сол әдебиеттегі тарихилық мәселелерінің жүріп өткен жолын бағдарлауға қызмет көрсетіп қана қоймай, сол халықтың ұлт ретінде қалыптасу, ержетіп, есею кезеңдеріне де куәлік етеді. ХХ ғасырдың аса көрнекті ақыл-ой иесі, белгілі мемлекет басшысы Джавахарлал Неру өзінің «Взгляд на всемирную историю» атты еңбегінде: «Самые великие и гордые короли и императоры лишь краткий миг выступают на сцене мира. А цивилизации живут долго», – дегеніндей, шындығында да небір есімімен елді тітіренткен атақты билеушілердің дүниеге келіп-кетіп жататын адам ретіндегі өмірінің қысқа, ал өркениет пен мәдениеттің ұлы ескерткіштерінің оларға қарағанда әлдеқайда ғұмырлы болатыны даусыз.

Сондай өмірлік мұралардың қатарына адам ақыл-ойының кейінгіге қалдырар елеулі ескерткіші – жыраулар мен ақындардың толғау жырлары да жатады дер едік. Өйткені, осы мұра арқылы қысқа өмірлі, бірақ тірлігінде елеулі істерге мұрындық болған тарихи жандардың атқарған қызметі ел санасында жаңғырығып, ұрпақтан ұрпаққа ұласып, солар көшін бастаған елдің тарихы өзінің орнын басқандарға – олардың қандай қауымның жалғасы екендігін танытып, белгілі географиялық аймақты қоныс еткендігіне, кімдермен қандай қатынаста тірлік кешкендіктеріне куәлік беруде.

Қазақтың аңыз-әпсаналарында халқымыздың ақылгөй абызы ретінде суреттелетін Асан қайғы, негізінен, қазақ ұлысының атақты билеушілерінің

бірі Жәнібек ханның тұсында өмір сүрген–жасы жеткен қария болып сипатталады. Шығармаларында да солай. Ал, Сыпыра жыраудың Тоқтамыс ханның Едіге бимен араздасып, төңірегіндегілермен кеңескен тұста негізгі тоқтамды пікір айтатын ақылман қарт ретінде жыр толғайтыны белгілі.

Жырау айтқан болжамдардың бәрі тарихта айна қатесіз келеді. Едіге барғаннан кейін Темір әмірші Алтын Орда билеушісі Тоқтамысқа қарсы қалың қол шығарады. Тоқтамыс әскері жеңіледі. Елдің билігі Едігеге көшеді. Тоқтамыстың қызын Едіге тоқалдыққа алады. Бірақ, Тоқтамыс қызының аты Қанікей де, Тінікей де емес, Жанике болатын.

Алтын Орда билеушісі мен Едіге бидің араздасқан уақыты – Тоқтамыстың 1393 жылы Яғайлаға Дон бойынан хатқа түсіртіп жіберген пәрмен-жарлығында 1391 жыл деп көрсетілген. Темір әміршімен Тоқтамыс қолының айқасқан мезгілін – осы мәселеге қатынасты қалам тартқан Ш. Уәлиханов, Қ. Сәтбаев, М. Тынышбаев, С. Сейфуллин, Ә. Марғұлан, Р. Бердібаев секілді қазақ ғалымдары әр алуан жазба деректерге, тарихи еңбектерге сүйеніп 1391, 1395 жылдардағы қанды жорықтармен байланыстырады. Демек, Сыпыра жырау куә болып отырған оқиғаның тарихта болғаны рас. Атақты «Ер Едіге» атты тарихи жырда ұзақ-сонар толғау айтатын абыз жырау осы туындының дүниеге келуіне қандай үлес қосты, ол өз алдына мәселе. Бірақ, әйтеуір, қалай болғанда да ол сол кездегі тақ иесі Тоқтамысты да, оның ұлысын да, қасында жүрген достары мен дұшпандарын да қапысыз білетін адам. Ал, оның қасында жүргендер кімдер еді? Олар–Қарақыпшақ Қобыланды, Арғын Қарақожа батырлар.

Қобыландының кім екендігін тарихшылар да, әдебиетшілер де аз жазған жоқ. Бірақ, Қарақожа атты батыр біздің эпос зерттеушілеріміздің де, тарихшыларымыздың да назары көп түспеген тарихи қаһармандардың қатарына жатады. Әрине, оған бола оны эпос авторының, қиялының, арқасында дүниеге келген кейіпкер деуге болмайды. Өйткені, атақты тарихшымыз Қадырғали Қосымұлы Жалайридың: «Едіге... Темір бектің әскерін бастап келіп Тоқтамыс ханды қашырды. Темір бек күшінен (сипатынан) Тоқтамыс хан Солтүстік тарапқа қашты... Қарауылға Ятым батырды, одан кейін Тобал батырды, одан кейін Арғын Қарақожаны қойды. Өздері бірнеше нөкерлерімен (дем алуға) жатып еді. Едіге – Кучук ұлы Нураддин әскер қолбасшысы еді. Ол қарауылды, әуелі Ятым батырды, содан соң бәрін қапысын тауып өлтірді. Хан нөкерлерімен бейқам еді, олардағы опат болды», – дейтін, Тоқтамыс ханның тағынан айрылғаннан кейінгі тағдырынан хабардар ететін тұсында аты мен тегі айқын айтылатын адам осы кісі. Демек, бұл мәліметке қарағанда, ол Тоқтамыстың жанында ақырғы демі таусылғанша, яки 1406 жылға дейін, бірге болған сенімді серігі. Және оның билеушісіне беріле қызмет еткен көптің бірі ғана емес екеніне Шереф-ад-дин Иезди Қарақожаның 1405 жылдың қаңтар айында Темір әміршіге Тоқтамыс атынан елші болып келгендігі арқылы куәлік береді. Осыған қарағанда ол өз қандастарының топ бастаған көсемі, сөз бастаған шешені екені күмәнсіз Әрине, «Ер Едіге» жырында сипатталатын Қобыланды мен Қарақожа шыққан Қыпшақ пен Арғын руларының бүгінгі қазақ ұлтының негізін құраған

қабырғалы қауым екені белгілі. Бұл ретте Сыпыра жырауды қазақ жырауы, жыр кейіпкерлерін қазақ азаматтарының арғы аталары деуге болады. Бірақ, қазіргі қазақ ұлтын құрайтын рулардың жекелеген аталары өзбек, қарақалпақ, ноғай, башқұрт, татар сияқты өзімізбен туыстас өзге халықтардың да құрамында кездесетіндігі рас.

Сондықтан тек осы жырда ғана емес, жалпы сол дәуірлердің әдеби мұраларында ұлыстың аты атала ма, тегінде соған да назар аудару керек сияқты. Өйткені, 1022 жылы орыс князі Мстислав Владимировичпен соғысқан, 1223 жылы монғолдар шапқыншылығы кезінде де «косоғ» атанып жүрген жеке жұрттың келесі ғасырда жер бетінен мүлдем тегіс сызылып кетуі мүмкін емес қой. Ондай жағдайда оның арада жарты ғасыр өткенде Жәнібек пен Керейді өзіне хан көтеріп, табан астынан іргелі елдікке ие бола қалуының өзі күмәнді болған болар еді. Байқап қарасақ, аталмыш туындыда қазақтар туралы айтылады екен. Ол белгілі жырдың Тоқтамыс елімен қоштасатын тұсында былайша берілген:

Ей, байтағым, байтағым,
Бастап сені алдырттым.
Ал, аман бол менен соң.
Байтағымның ішінде
Он сан елім ноғайлы,
Сені тағы алдырттым.
Он сан ноғай ішінде
Үш жүз алпыс отау қазағым,
Сені тағы алдырттым,
Ал, аман бол менен соң.

Әлбетте, бұл үзіндідегі он сан ноғай ішінде өз алдына жеке отау болған қазақты «үш жүз алпыс» деп атағанына қарап, оларды 360 үй деп есептеуге болмайды. Себебі, 360 атанатын сан сонау ежелгі Вавилония заманынан бері қасиетті ұғымды білдіреді. Кәдімгі 3, 7, 12, 60 деген сандардың киелі ұғымдармен байланыстырылатыны секілді, 360 саны да қастерлі мағынаға ие. Өйткені, әу баста Вавилон абыздары күн өзінің күндізгі жүру жолында 180 қадам жасап, шығыс көкжиегінен батыс көкжиегіне жетеді, ал сол жолды түнде жүргенде кері қарай тағы да 180 қадам жасап, баяғы келген жеріне қайта оралады деп есептеген. Сонан келіп бүгінгі күнге дейін пайдаланылып жүрген 360 градус, яки 360 «қадам», «адым» деген мағына шыққан. Вавилон ойшылдарының бұл пікірі ежелгі дүниені жайлаған талай халықтарға тараған. Мекке маңын қоныстанған күллі араб тайпаларының ислам діні қашан аяғынан нық тұрып кеткенше 360 балбал тасты әз әулие тұтып табынуында да сондай ұғым бар. Тіптен дін өзгергенмен, заман, заң өзгергенмен сол әу бастағы қауымдық санаға сіңіп қалған 360 санымен байланысты қастерлілік ұғымы адамзат ұрпағының есінен бірден шығып кете қоймаған. XIX ғасырдың арқалы ақындарының бірі Мұрат Мөңкеұлы «Үш қиян» атты белгілі толғауының:

Қарақұм, Борсық қасынан
Мал суарып асқан жер.

Маңғыстаудың үш түбек,
Үш жүз алпыс әулие
Бес намаздың жайы үшін

Қадамдап аяқ басқан жер, – деп келетін жолдарында да әулиелердің санын 360 тіркесімен береді. Бұл тек Мұрат Мөңкеұлының ғана қолданып отырған тіркесі емес, кешеге, тіпті бүгінге дейін сол атырапты мекен ететіндер Маңғыстау аймағында 360 әулие жерленген деп біледі.

Ал, шын мәнісінде көне заманның ежелгі қойылымдықтары мен мазарлары көп мекенінде, бәлкім, қасиетті кісілердің моласы одан да көп болуы мүмкін. Бірақ, ол «Ер Едіге» жырындағы Тоқтамыстың «360 отау қазағым» дегеніндей қастерлі, қасиетті, әздік ұғымды бере алмаған болар еді. Сондықтан да Сыпыра жырау заманының жәдігерліктеріндегі бұл тіркеске осындай көзқараспен қарауымыз керек.

Сосын «отау» деген сөздің де астарында біраз мағына жатыр. Бұл бүгінгі күннің түсінік тұрғысынан қарағанда конфедерация деген сөз болмағанның өзінде де, автономия деген ұғымды беретіндігіне күмәнданбауға болады деп білеміз. Өйткені, Темір әміршінің әлі қолына билік тізгіні тимеген кезде, яки 1356 жылы Мавераннахрға шабуыл жасап жүрген қазақ деген жұрттың қандай дәрежеде болғанда да, сол кездің өзінде елінің басшысы бар әлеуетке ие қауымдасқан жұрт болғандығы күмәнсіз. Және бір назар аударар жай: бұл уақыт – Алты Орда хандығында алғашқы аласапыранның басталар тұсына, яки оның билеушісі Жәнібек Өзбекұлының тағымен қоштасып, араға бір жыл түспей-ақ даңқы жер жаһанға жетіп тұрған Ұлы Орданың екіге айырылар мезгіліне сәйкес келіп тұрғандығы дер едік. Тарихта сол екіге жарылған ұлыстың бір бөлегі Мамайға еріп Қырым хандығына біріксе, бірі – Теңіз-Бұға деген қиятты басшысы етіп Сырдарияның төменгі сағасында жеке хандық құрған. Өтеміш қажының «Шыңғыснамасының» мәліметіне қарағанда, сол Сыр бойындағы ұлыстың билігін 1359 жылы Қара Ноғай, немесе Ноғай есімді Жошы тұқымы өз қолына алып, 1362 жылы қаза табады. Оның орнына тұрған інісі Туглы – Темірден хандықты көп ұзамай-ақ Орыс Бадық-оглан баласының қабылдағаны мәлім. Ал, Орыс ханның бүкіл қазақ хандарының династиясының басы екені, сірә, белгілі.

Бірақ, тақ үшін болатын талас үнемі бір тұқымның бағын жарқырата бермеген. Біз сөз етіп отырған Тоқтамыс хан 1376 жылы, кейін күллі қазақ әулетін ХІХ ғасырдың бірінші ширегіне дейін бөліп-жарып та болса билеп келген осы әулеттің басы – Орыс ханнан Ақ Орданың билігін алған. 1381 жылы атақты Мамай ханды Қырым хандығынан тайдырып, Алтын Орданы тұтас билеп, оның бағзы даңқын қайтадан қалпына келтіруге барынша тырысып бақты. Бұл, сөз жоқ, Азияның жас жолбарысы Темір көрегенге ұнамайтын жай еді. Оны ардагер ақын, көрнекті ғалымымыз Сәкен Сейфуллин мінездегендей «атқамінер партиягершілігімен» ерекшеленетін Едіге би пайдалана кетті. Бұл жерде біз Тоқтамыс – Темір әмірші арасындағы қатынасқа тереңірек тоқтауды өзімізге мақсат етпейміз. Бірақ, сол жылдарда қалай болғанда да қазақ ұлысының ізі болғандығында дау жоқ. Оған аса

көрнекті ғұлама ғалымымыз Шоқан Уәлиханов 1391 жылғы Темір әміршінің Алтын Орда ханы Тоқтамысқа қарсы бірінші жорығы кезінде Қарақұм маңынан Әмет пен Сәмет хандық ететін Алаш ұлысын талқандағанын дәлелге келтіреді.

Қысқасы, қалай болғанда да, қандай дәрежеде болғанда да Тоқтамыс хан билеген Алтын Орда хандығының құрамында қазақжұрты болған. Оны жоғарыда келтірілген «Ер Едіге» жырында сол ұлыстың билеушісі Тоқтамыс кейіпкер өз аузымен айтады. Тарихи деректер де оны бекіте түседі. Олай болса, сол дәуірдің жыршысы, ата жырау Сыпыраны қазақ жұртының әзірге есімі белгілі бірінші өкілі деп білуімізден тіптен де қисынсыздықтың ізі аңғарылмайды. Қайта ол көркем шығарманың тарихилығы арқылы шынайы шындықты танудың негізгі шарттарына жауап беріп тұр. Ал, шығармадағы Арғын Қарақожа, Қыпшақ Қобыланды секілді батырларды бүгінгі таңдағы түсінікпен неге қазақ ері Қарақожа, т.т. атамады деп ешкім де көлденеңнен қисынсыз килігер сұрақтар қоймауға тиіс деп ойлаймыз. Өйткені, XIV ғасырлардағы адамдарға ғана емес, бертіндегі Бөгенбай, Қабанбай, Наурызбай, т.т. ерлеріміздің өзін жалпы қазақ этносының батыры екендігін біле тұра, оларды бүгінгі таңдағы фамилиясы сияқты нақтыландырып Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Шапырашты Наурызбай деп атағандығында көп мән жатыр. Бұлайша кісі есіміне руын қосып атау, ол кездердегі адамның паспорттық мағлұмат-дерегіндей болған. Сосын бір ғажабы, аталмыш шығармада сонау Ноғай Күйік хан ұлы Угетай (Үгедей) немересі заманында қазақ руларымен қатар жүретін башқұрт секілді халықтар аты аталмайды. Соған қарағанда әу баста қазақ жұртының қара шаңырағы Ноғай ұлысының, Орыс хан иелігіндегі Ақ Орда жұртының ханы ретінде биліктің жалына қолы тиген Тоқтамыстың кейін күллі Алтын Орданың билеушісі болғаннан соң да негізгі иек артары қазақ жамағаты болуы әбден мүмкін.

Тарихи қаһарман ретінде де, шығармашылық тұлға ретінде де жырауларды өзара бір-бірімен салыстыруға болмайды. Өйткені, олар жұмыр басты пенде ретінде де, аузына елі қараған жырау ретінде де әр-түрлі тағдырды, әралуан тарихи сәттерді басынан өткеріп, өмір кешкен адамдар. Және бұл мәселе тек XIV-XVII ғасырлардағы жыраулар мұрасына ғана қатынасты емес, оларға қарағанда күні кеше өмір кешкен сияқты XVIII ғасырдағы сөз зергерлеріне де тікелей байланысты.

2. Жыраулар поэзиясындағы батырлар мен хандар бейнесі

XVIII ғасырдың қазақ ұлыстары үшін жан жадыратар қуанышты оқиғалармен басталмағаны мәлім. Өйтсе де, халықтың елдік тарихында бұл ғасырдың алар орны айрықша. Өйткені, қазақ қауымы бұл дәуірде аты шулы «Ақтабан шұбырынды» сынды қайғылы оқиғаны басынан өткерді. Осы зілзаланы қазақтың басына түсірген, сол замандағы Орталық Азиядағы айбарлы мемлекет – жоңғарлармен ширек ғасырдан астам уақыт бойы табан тіресе күресе отырып, оның тарих аренасынан біржола шығып қалған тұсының куәгері болды. Осы халықпен қандас Еділ қалмақтары ата қоныстарына қайтқан тұста олармен айқасып бақты. Ал, осы оқиғалардың

барлығы бір-бірімен тығыз байланысты жайлар еді. Өйткені, қазақ ұлыстарының жоңғарларға қарсы азаттық үшін күресі – атышулы «Ақтабан шұбырынды» сынды қасіретті оқиғаның жалғасы, кек қайтару шайқастары болып қана қалған жоқ. Бұл күрес жолында қазақ халқы өзге бір әлеуетті ел тарапынан өзіне сүйенер тірек, дос табуды мақсат тұтты.

Ресей, Қытай секілді іргелі елдермен араға елшілерін, хабаршыларын жүргізді. Және соның ақыры ізсіз кеткен жоқ. Қазақ жұрты Ресей елінің боданы болды. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасы кезіндегі халқымыз тартқан ауыртпалықтың салмағы исі қазақтың бәрі білетін атышулы «Елім-ай» әнінде керемет суреттеледі. Бірақ, он бір буынды қара өлеңмен айтылған бұл туындының авторы ұзақ уақыт бойы халық боп есептеліп келеді.

«Қаратаудың басынан көш келеді» дейтін сөздермен басталатын «Елім-ай» әніне қатынасты әңгіме. Жоғарыдағыдай себептермен авторсыз туынды саналып келген «Елім-айдың» халық арасында бірнеше нұсқасы бар. Олардың көлемі мен сөз құрылысында да азды-көпті айырмашылықтар байқалады. Тіптен, олардың авторлары туралы пікірлер де әрқилы. Өйткені, оның жоғарыдағыдай қисыны бар. Сондықтан біз бұл жердегі әңгімені осы мәселе төңірегінде пікір айтқан Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Ы.Дүйсенбаев, т.б. ғалымдар пікірлерімен байланыстыруды орынды деп ойлаймыз. Ы. Дүйсенбаев аталмыш жырды өзіне Оразайұлы Мұстафа деген азаматтың 1970 жылы тапсырғанын, туындыны біреулер белгілі Көтеш ақын, біреулер тобықты Топыш, енді біреулер Қоңырқожа деген кісі айтыпты дейтін әңгімелерді ескере келіп, «бұл жерде Топыш ақынның аты аталуында бір мән болса керек» дегенге меңзейді. Бірақ, бұл арқылы Ы.Дүйсенбаев туындыны сөзсіз Топыш ақын шығарған дегенді кесіп айтпайды. Ал, Қоңырқожа деген кісінің есімі неліктен автор ретінде аталып жүр деген мәселеде зерттеуші оның 1913 жылы шыққан «Россия патшалығында Романов нәслінен хакім-нарлық қылған патшаларның тарихлары һәм Ақтабан шұбырыншылық заманынан бері қарай қазақ халқының ахуалы» кітабын құрастырған үш кісінің (Ғалиасқар Қасымов, Шәді Жәңгіров, Қоңырқожа Ходжиков) бірі болғандығын айтады.

Және сол еңбекте Шәді Жәңгіровтың «Ақтабан шұбырынды» оқиғасын сөз еткен көркемдігі шамалы шығармасы болғандығы туралы мәлімет беріледі. Ал, Қоңырқожаның «Ақтабан шұбырынды» шығармасына авторлық қатысы жоқтығы анық айтылады. «Қаратаудың басынан көш келеді» туындысының әу бастағы авторының кім екендігі төңірегінде тұспал жасап, оның қанша нұсқасы, ілгерілі-кейінді уақыттарда бұл шығарманың қай басылымдарда жарық көріп, кімдер зерттеп, кімдер сөз еткендігі (С.Сейфуллин, Қ.Жұмалиев, Н.С.Смирнова, Ж.Досқараев, Б.Уахатов) Г.Тұрсынова зерттеуінде де сөз болады. Мұнда автор өзіне дейінгі зерттеушілер пікіріне сүйене отырып пікір айтады. Қазақстан Ғылым академиясының Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында халық мұрасын жинаушы Қаратай Биғожин тапсырған қолжазба бар екендігін, оны

жинаушы Бұқар жыраумен тұстас Керей Қожаберген жырау шығарыпты дейтінін хабарлайды.

Сондай-ақ, филология ғылымдарының кандидаты М.Жармұхамедов те «Қазақ әдебиеті» газетінде Қожаберген жыраудың «Елім-ай» жыр-дастаны туралы мақала жариялаған.

Сондай-ақ, аталмыш дәуірдегі батырлар ерлігін баяндайтын тарихи жырлар және олардың XVIII ғасырдағы саяси-әлеуметтік оқиғалармен байланысы жайын, олардың зерттелінуі мен жанрлық тұлғасын, тегі мен туыстық төркінін бүгінгі күнгі фольклор ғылымының межесі тұрғысынан қарастырған Академияның Әдебиет және өнер институтының фольклорист ғалымдарының ұжымдық монографиялық зерттеулерінің жаңалық нышандары да көңіл аудартады. XVIII ғасырдағы жыраулардың ең көрнекті өкілі Бұқардың, жорық жыршылары Тәтіқара жырау мен Үмбетей жыраудың толғауларындағы қол бастаған батырлардың ерліктерін өз заманындағы өлеңмен өрілген көркемдік шежіренің жұрнағы деп тануға болады.

Әрине, бұл авторлардың әдеби қаһармандары өмірде болған нақтылы тарихи тұлғалар екені, олардың өздерін көрсете білген өмір сахнасы негізінен жоңғарлықтармен күрес кезеңі, онан кейінгі қазақ қауымы бастан кешкен бірсыпыра оқиғалармен байланысты екені мәлім. Ал, жоңғарлармен арада өткен айқас жолы «Ақтабан шұбырындыдан» бергі уақыттың өзімен есептегенде (1723-1758 жылдар) отыз бес жылды қамтитын ұзақ мезгіл. Бұл жолда талайлардың даңқы шықты. Олардың арасында тек үстем тап өкілдері ғана емес, бұқара халықтың өзінен шыққан Саурық, Бөгембай, Тайлақ, т.б. сол сияқты көптеген батырлар да болған. Солардың ішінде ұзақ көрініп, небір шоқтықты оқиғалардың басты кейіпкерлерінің бірі болғаны – Қанжығалы Арғыннан шыққан Бөгембай батыр. Сол тұстың әдебиеттерінде барынша жиі жырланғаны да осы кісі. Ал, ол жайлы шығармалар ішіндегі ең мәлімі – Үмбетей жырау мен Бұқар жыраудың батырдың өлімін Абылай ханға естірткен толғаулары мен Үмбетейдің «Бөгембай өліміне» атты жоқтау жыры. Мұнда Бөгембайдың сол кездегі Шақшақұлы Жәнібек, Қаздауысты Қазыбек, Қу дауысты Құттыбай, Қаракерей Қабанбай сынды батырлармен бірге тізе қоса отырып жаудан қазақ жерін азат еткендігі жырланады. Жаудың кім екендігін, оны қазақ қолын бастаушылардың қай жерлерден қуып, тартып алынған мекенді кімге қоныс етіп қалдырғандығын Үмбетей:

Баянауыл, Қызылтау,
Абыралы, Шыңғыстау,
Қозымаңырақ, Қоймаңырақ,
Арасы толған көп қалмақ.
Қалмақты қуып қашырдың,
Қара Ертістен өткізіп,
Алтай тауға асырдың.
Ақшәуліге қос тігіп,
Ауыр қол жинап алдырдың,
Қалмаққа ойран салдырдың.
Қабанбай мен Бөгембай,

Арғын менен Найманға
Қоныс қылып қалдырдың, –
деген сөздермен берсе, Бұқар:
Асу алған, тас бұзып,
Тарбағатай белінен,
Қол қондырған қос тігіп,
Борлы деген көлінен.
Қалмақты шапқан шулатып,
Ақшәулінің өрінен.
Қоныс қылған Найманға
Бәрін қуып жерінен, –
деп жырлайды.

Әрине, авторлары әрқилы адамдар болғандықтан Бөгембай өліміне байланысты естірту, көңіл айту жырында Үмбетей мен Бұқардың өзара айырмашылығы – бірінің айтқанын екіншісінің ауызға алмайтын жайлары кездеседі. Бірақ, олардың екеуі де бір жайға – марқұмның негізінен қалмаққа қарсы тәуелсіздік күресі жолында айрықша рөл атқарғандығына баса назар аударып, екеуі де батырдың жаумен айқасып жеңіске жеткен мекендерінің атын санамалайды (Тарбағатай белі, Ақшәулінің өрі, Баянауыл, Қызылтау, Абыралы, Шыңғыстау, т.т.). Мұндағы назар аударуды тілер жай – осы деректер түгелдей дерлік ақиқат. Бұл мекендердің Қозымаңырақ пен Қоймаңырақтан өзгесі қазір де солай аталатын, бүгінгі Павлодар, Қарағанды, Шығыс Қазақстан облыстарының территориясын алып жатқан үлкен тау алаптары, шұрайлы, құйқалы қоныстар.

Ілгеріде аты аталған батырлардың ерліктерінің белгісін Үмбетей Қашпаған қандай ұрыстан...Абылай, сенің тұсында Сол бесеуі болыпты-ай! – деп толғаса, Бұқар Қалқаманұлы марқұм болған ердің тұлғасын:

Еңбек қылған ел үшін,
Жауда кеткен кек үшін,
Қазақтың абырой-арына

Сарып қылған бар күшін, – деген шумақпен береді. Батырдың елі үшін еткен еңбегі бұл жолдарда айқын. Қай жолы айқасса да мұнан Бөгембайдың «қазақтың абыройы» үшін «бар күшін... сарып қылған» ер екендігін көреміз. Ал, енді сол Бөгембайдың 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды» оқиғасынан кейінгі үлкен айқастарда қандай ерліктер жасағанын азаматтық тарих қалай көрсетті екен, соған назар аударайық. 1726 жылдан бастап жоңғарларға қарсы бүкіл үш жүздің халық жасақтары біріге қимылдады. Оларды қара халықтан шыққан Саурық, Бөгембай, Тайлақ сияқты үш жүздің белгілі батырлары басқарды. Сол 1726 жылдың өзінде-ақ Торғай даласының оңтүстік шығысында, Бұланты мен Белеуті өзендері бойында, Қарасиыр мекенінде үлкен айқас болып, қазақ қолы «Ақтабан шұбырынды» оқиғасынан соң алғаш рет ірі жеңіске жетті. Халық кейін сол жерді «Қалмақ қырылған» атады. Жеңіс елдің еңсесін көтерді. Екі жылдан кейін бүгінгі Шымкент қаласының батысындағы Ордабасы тауында өткен халық құрылтайында жоңғар басқыншыларына қарсы күрестің жоспары қаралып, солтұстарда өзін шебер

әскери басшы ретінде таныта білген, Бөгембай, Жәнібек секілді көптеген батырлармен достық байланыста жүрген Кіші жүз ханы Әбілқайыр бүкіл қазақ жасағының қолбасшысы сайланады. Сондағы келісілген уағда бойынша бүкіл қазақтың намысын жыртар әскер сақадай сайланған кезде Ұлы жүз Шыршық өзенінің Сырға құяр тұсынан өтіп, Қазығұрт тауының басына келіп, жауға (басшысы – Саурық) тиеді де, Орта жүз Саурық қолының солтүстігінен (басшысы – Бөгембай), Кіші жүз батыс бетінен қиқу салады (басшысы – Тайлақ). Бұл жорық 1730 жылдың көктеміндегі Балқаш көлінің оңтүстік-шығысындағы Итішпес көліне таяу төңіректе өткен атышулы Аңырақай (тегі, қалмақтар аңыраған деген мағынада) оқиғасына ұласты. Демек, бұл тұстарда Бөгембай –қазақ халқының санаулы қолбасыларының бірі.

Кейінгі кезеңдердегі айқастарда да солай болған. Бірақ, жыраулар бұл тұста батырдың қанша жаста екенін, оқиғаның қай жылдары болғанын – не жыл қайыру есебімен, не күнтізбелік мөлшермен хабардар етпейді. Әйтсе де, бұған қарап авторларды XVIII ғасырдың қырқыншы-елуінші жылдары, болмаса 1726-1730 жылдарың төңірегіндегі оқиғаларды жырламаған деп күстаналауға болмайды. Олар осы уақытты да жырлаған. Онысын Абылайға байланысты айтылған:

Жиырма жасың толғанда,
Қалмақпен соғыс болғанда,
Алғашқы бақты тапқанда,
Шарыштың басын қаққанда,
Қанжығаңа бас байлап,
Жау қашты деп айғайлап,

Абылайлап шапқанда... – дейтін Үмбетейдің Бөгембай өлімін Абылайға естірту жырынан табамыз. Ал, 1711 жылы туған боп есептелетін Абылайдың жиырма жасқа толған мезгілі белгілі.

Қазақша жыл қайтару есебіне салғанда григориан календарынан жарты жыл төңірегінде артық-кем есептеле беретін бұл уақыт сонда атышулы 1730 жылғы Аңырақай оқиғасына келіп-ақ тұр. Олай болса, XVIII ғасыр жырауынан бұдан артық оқиға нақтылығын талап етудің өзі артық-ақ шығар. Жиырма жасқа келгенде Абылайдың осындай ерлікпен көзге түскенін меңзейтін жолдар тек Үмбетейде ғана емес, Бұқар жырауда да екі жерде кездеседі. Бірінде ол Абылайды орыс жұртымен соғыспауға үндейтін туындысында оны «тұрымтайдай» кезінен бері білетіндігін ежіктей, ара-тұра мұқата отырып, «сен жиырма жасқа жеткен соң... Ақсұңқар құстай түледің... қылышыңды тасқа біледің», – десе, екінші бір тұста:

Жиырма жасқа келгенде,
Оны да көрген жерім бар.
Жаныс Қарабайдың қолында,

Түнде туған ұл едің, –дей отырып, мәселені біраз нақтылаңқырайды. Ал, бұл шындығында Абылайдың бала кезінде Сабалақ деген атпен Ұлы жүз ішіне келіп, кейін жоңғарлықтармен айқас болғанда «Абылайлап» жауға шауып, қол қашырыпты, сөйтіп, басына бақ қоныпты дейтін тарихи жырлар

мен аңыз, әңгімелерде айтылатын әңгіменің өзегі екені мәлім. Біздіңше, осынау ауыз әдебиет нұсқалары мен жыраулар толғауларының тірелер шындығы ілгеріде айтылған 1730 жылғы «Аңырақай» оқиғасының көріністері сияқты. Демек, авторлар белгілі бір кезеңдегі оқиғаны айту арқылы сол оқиға болған уақытты да аңғартып отырады. Ал, егер оқиға жырланбайтын болса, онда «оқиға жоқ жерде мезгіл де жоқ», – деп академик Д.С.Лихачев көрсеткендей, жыраулар туындысы мен ақындар мұрасындағы халықтық тарихтың лебін айқын аңғару мүмкін болмас еді. Өйткені, «тарихты уақытты сезіну арқылы ғана сезінуге» немесе пайымдауға болады.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Жыраулық дәстүр және халық тарихы
2. Сыпыра жырау жырлаған Тоқтамыс және ел тарихы
- 3 Елім-ай жыры және жыраулық дәстүр